

Для розробки головних питань з'їзд утворив декілька комісій. Першу комісію (щодо сутності санітарної справи) склали відомі одеські лікарі, до неї також входили такі видатні вітчизняні вчені, як І. Мечников, Й. Мочутковський і М. Гамалія, а також московський санітарний лікар Н. Михайлов. Ця комісія погодилась з основними принципами, викладеними у доповіді М. Уварова, і дійшла такого висновку: "Введение санитарного устройства в губернии, кроме существующей земско-медицинской организации, является единственно рациональной мерой к улучшению санитарного состояния губернии. Ведение такого устройства не только своевременно, но и безотлагательно необходимо" [11, 4]. Комісія також визначила задачі та цілі санітарного устрою, зміст діяльності санітарного персоналу. Інша комісія – з питання організації медичної частини, під головуванням М. Уварова, – встановила норми регулювання відносин санітарних лікарів з іншими органами земсько-медичної організації, зокрема: "Санитарный персонал дополняет собою медицинскую организацию губернии; потому направление деятельности всего врачебного персонала в губернии должно быть одинаково" [11, 6].

З'їзд прийняв доповіді комісій з санітарних питань, запропонував створити медичну раду, а медичну комісію губернської управи перетворити на дорадчу комісію, утворити такі комісії також у повітах. Провідна роль у цих комісіях відводилась санітарним лікарям. Головною тезою рішення з'їзду було: "Санитарная деятельность должна состоять в санитарном исследовании и принятии санитарных мер" [6, 795 – 796].

Губернські земські збори, що згодом відбулися, погодилися з рішеннями X губернського з'їзду земських лікарів і членів управ та постановили: "постановку губернскою управою санитарного дела в губернии признать правильною..." [12, 107]. Початкова форма губернської санітарної організації складалась з постійної медичної комісії при губернській управі, медичних комісій при повітових управах (що почали утворюватись), губернського санітарного лікаря, 6-ти повітових санітарних лікарів та земського санітарного лікаря для міста Одеси.

Таким чином, створена на протязі 1886 р. Херсонська губернська земська санітарна організація стала першою в Україні та другою (після Московської) в Російській імперії. В подальшому вона займала передові позиції у земській охороні здоров'я та вписала славні сторінки в історію вітчизняної медицини. Втім, це потребує окремого дослідження.

1. *Заблудовский П.Е., Жук А.П. Столетие общественной медицины в России // Очерки истории русской общественной медицины (К столетию земской медицины).* – М., 1965.
2. *Осипов Е.А. Городские взгляды на земскую медицину // Московская медицинская газета.* – 1874. – № 9.
3. *Казан С.С. К столетию земской медицины на Украине // Очерки истории русской общественной медицины...*
4. *О санитарной и медицинской части в губернии (Доклад Херсонской губернской земской управы губернскому собранию, 24 октября 1872 года) // Сборник Херсонского земства (Далі – СХЗ).* – 1873. – № 1.
5. *Ход развития, настоящее состояние и задачи санитарной организации в Херсонской губернии.* – Херсон, Б. г.
6. *Свод постановлений Херсонских губернских земско-медицинских съездов // Земская медицина Херсонской губернии.* – Херсон, 1888.
7. *Систематический свод постановлений Херсонского уездного земского собрания за 1865-1891 гг.* – Херсон, 1894.
8. *Журналы Херсонского Губернского земского собрания XXI очередной сессии 1885 года // СХЗ.* – 1885. – № 4.
9. *Общий отчет Херсонской Губернской земской управы за 1885/6 год // СХЗ.* – 1886. – № 5.

10. *Доклад X-му съезду врачей и членов управ о санитарной организации в губернии // СХЗ.* – 1886. – № 4.
11. *Постановления X-го Губернского съезда врачей и членов управ // СХЗ.* – 1886. – № 5.
12. *Отчет Херсонской Губернской земской управы по исполнению постановлений земского собрания XXII очередной сессии (12-25 октября 1886 г.) // СХЗ.* – 1887. – № 5.

О. С. Сидорович

РОЗВИТОК СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1890-і – 1905 рр.)

Споживча кооперація на сьогодні є найбільш розвинутим сектором кооперативного руху в нашій країні, який має свої давні традиції, але переживає важкий період трансформацій і оновлення. У цьому контексті до речним є звернення до витоків формування системи споживчої кооперації у кінці XIX – на початку XX ст. для глибшого дослідження проблеми. Серед робіт, у яких увага приділяється особливостям розвитку кооперації Лівобережжя слід відмітити перш за все монографії та дисертації В. Половця, І. Фаренія, Г. Волошкевича [1 – 3] Проте, в цих та інших працях не аналізуються причини відродження споживчої кооперації Лівобережної України на зазначеному хронологічному періоді. Пропонована розвідка покликана заповнити цю прогалину

Поступове відродження споживчої кооперації починається у 1890-х рр. З'являються нові споживчі товариства. За даними Н. Рейтлінгера, станом на 1897 р. на Лівобережній Україні вже було 12 споживчих товариств, які з'явилися у 1890-х рр. і були переважно міськими [4, 109 – 112]. Однак поява перших сільських споживчих товариств характеризувала початок нової епохи, адже споживчий кооператив проникав туди, де на Лівобережжі був найбільш затребуваним і мав сприятливе підґрунтя. Ця затребуваність виражалася рядом причин, які визначали собою процес відродження споживчої кооперації у 90-х рр. XIX ст. До кінця XIX ст. товарно-грошові відносини на селі майже повністю витіснили натуральний обмін. Пожвавлується економічна ситуація. У 70 – 90-х рр. XIX ст. активно будуються залізниці. Крамарі, які захопили торгівлю по селах, підвищували ціни в деяких випадках удвічі, порівняно з міськими. Цьому сприяли віддаленість і замкненість більшості сіл, через недосконалість транспортної системи, що зумовило труднощі у зв'язках із містами як торговими центрами. Крамарі не тільки завищували ціни в сільських крамницях, але в багатьох випадках економічно поневолювали селян. Для цього торгівці використовували систему товарного кредиту [5, 147].

Зростання цін сприяв також голод, дві хвилі якого прокотились Російською імперією в 1891 і 1897 рр., а також економічна криза, яка виразилась в спаді промислового виробництва, і яка почалась восени 1899 р. та сягнула найбільшого піку в 1901 – 1902 рр. Ціни на жито в 1891 р. піднялися на 60,5%, в 1892 – на 48,5% [6, 9]. І це в той час, коли реальна заробітна платня сільськогосподарських робітників мала тенденцію до зниження: у 1890 р. вона складала 44,5 коп., 1895 р. – 52,7 коп., 1900 р. – 52,6 коп., 1905 р. – 49,1 коп. [7, 54]. Отже, дорожня була додатковим стимулом до створення споживчого кооперативу. Зокрема там, де з'являлась споживча крамниця, ціни у крамарів знижувались. Так, у Новгород-Сіверську після відкриття у 1894 р. споживчого товариства знизилась ціна на ряд товарів широкого вжитку в середньому на 24% [Підраховано за: 8, 201].

Проте, економічні причини зростання кількості споживчих кооперативів у 1890-х рр. були не єдиними.

Насамперед, відіграло свою роль спрощення процедури заснування споживчих товариств за зразковим статутом, який було офіційно затверджено урядом у 1897 р. До цього часу статут необхідно було затверджувати в Петербурзі, в міністерстві внутрішніх справ. Часто така процедура затягувалась на рік, а то і більше.

Станом на 1897 р. (за даними «Постійної комісії») на Лівобережній Україні було 12 споживчих товариств. У Чернігівській губернії – 6, Полтавській – 5, Харківській – 1 [4, 109–112]. З цих 12 товариств були і перші сільські. Перш за все це 2 споживчі товариства із Пирятинського повіту на Полтавщині: Бирлівське та Капустинське, які відкрились у 1895 р. [9, 5]. У наступні роки заснуються товариства у Прилуцькому повіті: Прилуцьке, Харитонівське і Драбово-Михайлівське (1896), Березівське (1897) Золотоносського повіту Полтавської губернії вже за зразковим статутом. За іншими даними, перше сільське споживче товариство Лівобережної України виникло на Харківщині у с. Липні Харківського повіту 1881 р. В цілому ж кількість споживчих товариств у цій губернії в період до 1905 р. є найменшою і залишалась такою надалі. У 1900-х рр. в Харківській губернії заснуються 1–2 споживчих товариства на рік [9, 65]. Інша ситуація була в Полтавській губернії, яка з 1900-х рр. і надалі відрізняється найбільшою кількістю споживчих товариств на Лівобережжі, а до 1906 р. Полтавщина була першою серед усіх дев'яти українських губерній [10, 93]. Тут бурхливий розвиток починається у 1895 р., коли після кризи 1870–80-х рр. з'являються перші споживчі товариства. Це були, за даними В. Саполькіна, Пирятинське і Прилуцьке товариства. А з 1897 по 1904 рр. в Полтавській губернії щорічно створюється в середньому по 10 товариств на рік. Із 142 споживчих товариств, що нараховувались на Полтавщині в 1905 р., 114 – були сільськими, решта 28 – міські, містечкові та чиновницькі [9, 64]. В 1898 р. на Чернігівщині з'являється перше сільське споживче товариство у с. Куликівка Чернігівського повіту [11, 32]. В 1899 р. сільських товариств було вже 8 і з кожним роком їх ставало все більше. Таким чином, із 523 споживчих товариств, які існували в Російській імперії станом на 1900 р., 7,7% – були товариства Лівобережної України [Підраховано за: 12, 31].

Важливим фактором у розвитку кооперативного руху завжди було ставлення до нього органів влади: протидія органів влади кооперативним товариствам чи, навпаки, сприяння були дуже часто одним із визначальних факторів розвитку кооперації і споживчої в тому числі. Стосовно споживчої кооперації в Російській імперії і на Лівобережній Україні зокрема, то слід зазначити, що державна влада і органи місцевого самоврядування не надто переймалися питаннями споживчої кооперації в період до 1905 р. Набагато більше уваги і безпосередньої допомоги в зазначений період приділялось кредитній кооперації. Ще в 1871 р. при Московському товаристві сільського господарства було створено так званий «Комитет о ссудо-сберегательных и промышленных товариществах», основна мета якого – підтримка саме кредитних кооперативів. У кінці того ж року в Санкт-Петербурзі утворився відділ цього комітету. Його керівниками були князь А. Васильчиков і земський гласний А. Яковлев, які бачили причини майже всіх проблем селян у занадто великому лихварському відсотку на кредит і вважали, що створення кредитних і ощадно-позичкових товариств вирішить багато таких проблем. У 1875 р. Санкт-Петербурзький відділ випустив «Сборник материалов об артелях в России», третій випуск якого було присвячено небагатьом споживчим товариствам, які існували на той час в Росії [13]. Пізніше, в 1897 р. при цьому Відділі була створена згадувана вище «Постійна

комісія у справах споживчих товариств». Однак набагато відчутнішою на Лівобережжі була організаційна і фінансова допомога земств та інших установ саме кредитним товариствам. Так, станом на 1 січня 1883 р. початкові позички від Чернігівського губернського земства отримали 27 кооперативів на суму 34325 крб. зі сплатою 5% річних терміном на 12 років. Полтавське губернське земство надало такі позики 2 кредитним кооперативам на 1 тис. крб. терміном на 10 років під 5% річних. Харківське повітове земство надало позику 1 кооперативу в 100 крб. на необмежений термін. Активна допомога земських установ кредитним товариствам Лівобережної України починається ще в 70-х рр. XIX ст. і триває надалі, а споживчі товариства, не отримуючи підтримки, змушені були виживати самостійно. Земства починають звертати увагу на споживчу кооперацію лише в період після 1905 р., але і ця підтримка в більшості випадків була не фінансовою, а носила консультативно-дорадчий характер.

Отже, можна зазначити, що друга половина 70-х – 80-ті рр. XIX ст. були періодом кризи в розвитку споживчої кооперації на Лівобережній Україні. Споживчі товариства зникають майже повністю. Хоча в цей же час, не дивлячись на певний спад, продовжують створюватись кредитні кооперативи [14, 39]. Причина цього явища, як вважає А. Меркулов, полягала в тому, що потреба в дешевому кредиті для селян тоді була більш нагальною, ніж потреба в здешевлених споживчих товарах. З іншого боку, ведення ощадно-позичкового товариства є простішою справою, ніж організація торгового підприємства, яким є, по суті, споживче товариство [10, 46]. Подібні ж процеси відбувались також в усій Україні та в Російській імперії в цілому. Нове піднесення споживчої кооперації, яке розпочалось у 1890-х рр. і виявилось у кількісному зростанні споживчих товариств, мало за основу економічні чинники. Серед останніх слід назвати, перш за все, поживлення торгово-грошових відносин у регіоні і, як наслідок, зменшення натурального споживання, і зростання цін, що стимулювало населення до створення і вступу в споживчі товариства. Крім того, у цей період відбулась якісна зміна споживчих товариств. Якщо у 1860–70-х рр. це були винятково міські товариства, то у 1890-х рр. все більше починає з'являтися саме сільських споживчих товариств, які вже до 1905 р. складають переважну частину споживчих товариств Лівобережної України.

Отже, станом на 1905 р. в регіоні, за даними В. Саполькіна, існувало 182 споживчих товариства: в Полтавській губернії – 110 кооперативів, в Чернігівській – 58 і Харківській – 14 товариств. Із цих 182 товариств Лівобережної України – 126 були сільськими товариствами, решта – міські, містечкові та залежні товариства. Тобто 69,3% споживчих товариств Лівобережжя в 1905 р. були сільськими. В цілому ж, темп приросту споживчої кооперації на Лівобережній Україні в період 1900–1905 рр. склав 355%. Причому найбільший темп приросту відмічався в Полтавській губернії – 900%, а найменший – у Харківській – 27,2%. У Чернігівській губернії темп приросту за цей період склав 222,2% [Підраховано на основі: 12]. Таким чином, споживчі товариства на Лівобережній Україні в період 1890-х – 1905 рр. стали закономірним результатом економічного розвитку регіону.

1. Половець В.М. Кооперативний рух на Лівобережній Україні (1861-1917). – Чернівці, 1996.
2. Фареній І.А. З історій становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX століття). – Черкаси, 2003.
3. Волошкевич Г.А. Розвиток споживчої кооперації на землях Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. (історико-правове дослідження):

- Автореф. дис. ... канд. юр. наук. – Одеса, 2007.
4. Рейтлингер Н.А. Обзор положения и деятельности потребительских обществ в России и данным 1897 г. – СПб., 1899.
 5. Озеров И.Х. Общества потребителей. – СПб., 1900.
 6. Подольский И.М. Рост кооперативных учреждений в России. – СПб., 1912.
 7. Височанський П.Ф. Начерк розвитку української споживчої кооперації – Ч. 1. – Катеринослав, 1925.
 8. Обзор положения и деятельности Потребительных обществ в России по данным за 1897 г. / Сост. Н.А. Рейтлингер. – СПб., 1898.
 9. Аліман М.В. Кооперативний рух на Полтавщині: історико-економічний нарис // Вісті ЦССТУ. – 2004. – № 36.
 10. Меркулов А.В. Исторический очерк потребительной кооперации в России. – Х., 1919.
 11. Стопневич Б. Споживча кооперація на Україні: спроба історико-статистичного начерку. – Полтава, 1919.
 12. Сапелкин В. Потребительныя и сельско-хозяйственныя общества Российской империи. – СПб., 1910.
 13. Сборник материалов об артелях в России. – Вып. 3: Потребительныя общества. – СПб., 1875.
 14. Власенко В.М. Кредитна кооперація Лівобережної України (друга половина XIX – початок XX): Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1998.

С. В. Макарець

ДІЯЛЬНІСТЬ ДВОРЯНСЬКОГО ЗЕМЕЛЬНОГО БАНКУ В ГУБЕРНІЯХ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА РУБЕЖІ XIX – XX ст.

Із здобуттям Україною незалежності гостро постала проблема формування національного ринку землі, який, як показує історичний досвід, неможливий без створення і належної діяльності державного земельного (іпотечного) банку. У зв'язку з цим зростає інтерес вітчизняних науковців до періоду кінця XIX – початку XX ст., коли іпотечні банки переживали бурхливий розвиток, адже дослідження і критичне врахування власного історичного досвіду є вкрай важливим для сучасного етапу здійснення ринкової трансформації економічних відносин. Проблема розвитку банківської системи Російської імперії означеного періоду, невід'ємною частиною якої були губернії Лівобережної України, не є новою для дослідників, але більшість наукових розвідок донедавна була присвячена насамперед діяльності Селянського банку (О. Зак [1], Д. Батурицький [2], В. Вдовін [3], А. Опря [4] та ін.). Наразі об'єктом уваги науковців стали й інші фінансові установи, які відіграли значну роль у процесі мобілізації земельної власності у другій половині XIX – на початку XX ст. (О. Краснікова [5], І. Новікова [6], В. Терещенко [7]). Однак на сьогодні майже відсутні подібні дослідження регіонального характеру, у зв'язку з чим, метою цієї статті є аналіз діяльності Дворянського земельного банку в губерніях Лівобережної України на рубежі XIX – XX ст.

Бурхливий розвиток товарно-грошових відносин після скасування кріпосного права та інших реформ 60-х рр. XIX ст. суттєво збільшив потребу сільськогосподарських товаровиробників в обігових коштах. Після 1861 р. деякі дворянські губернські збори періодично ставили перед урядом питання про створення з допомогою казни власних банків. Неодноразово це питання порушувало також чернігівське, харківське і полтавське дворянство. Так, на одному із засідань, створеного поміщиками 1865 р. Полтавського сільськогосподарського товариства, було заслухано доповідь В. Василенка, в якій була обгрунтована необхідність заснування земельних банків. „Саме сільське господарство, – стверджував він, – набуває все більшого значення чисто комерційного

заходу. При цьому об'єкт підприємництва – земля, поступово стає немовби ходячою ринковою вартістю – товаром...; будучи приватною власністю, вона безперервно переходить з одних рук в інші. Таким чином, земельний кредит є свого роду машиною, спеціально призначеною для концентрації і парцелювання землі” [8, 2]. Логічно було б припустити, що грошей потребували у першу чергу селяни, яких після 1861 р. примусили платити викупні платежі і численні прямі й непрямі податки. „Проте, якщо ми звернемося до помісного дворянства, яке до цього часу зуміло утримати за собою величезний масив землі, то, мабуть, його погоня за кожним зайвим карбованцем навряд чи буде мати менше причин”, – зазначалося у популярному на той час журналі „Отечественные записки” [9, 117].

Протягом 60 – 70-х рр. XIX ст. дворянські збори ряду губерній час від часу ставили питання про необхідність заснування Дворянського державного земельного банку. Врешті-решт, царський уряд у 1885 р. погодився на його відкриття. Згідно зі статтею № 1 „Статуту державного Дворянського земельного банку” метою діяльності цієї кредитної установи було „забезпечення кредитом потомствених дворян на термін від 11 до 67 років” [10, 508].

Проте, і після організації Дворянського банку скарги поміщиків на свій фінансово-економічний стан не припинялися. Так, на початку 1890-х р. полтавські дворянські губернські збори направили царю листа, в якому була викладена ціла програма фінансової допомоги помісному дворянству. Автори скарги намагалися обгрунтувати свої пропозиції фактом „небувалого падіння хлібних цін у 1887 і 1888 роках”, що, у поєднанні з рядом неврожайних років, „підірвало господарську силу землеволодіння, поставивши сільськогосподарську промисловість у становище, яке загрожує загальним розоренням” [11, 137]. У переліку пропозицій були: 1) зменшення платежів по кредиту Дворянського банку до 3%; 2) збільшення максимального розміру позики, що надавалася Дворянським банком, до 85% попередньої оцінки землі; 3) зниження платежів потомственим дворянам – членам колишнього товариства взаємного кредиту – до 4,5% річних; 4) збереження, передбаченої Статутом Дворянського банку, практики продажу маєтків із публічних торгів із наданням можливості передачі їх в опікунське управління до того часу, поки одержана позика не буде повернута; 5) визнання наявного у маєтку сільськогосподарського інвентарю і нерухомості такими, що не підлягають опису і продажу за борги. Після розгляду Державною Радою клопотання полтавського дворянства значна частина сформульованих у ньому пропозицій 6 червня 1894 р. була затверджена царем, набравши, таким чином, силу закону. Державна Рада визнала такими, що з тих чи інших причин не підлягають задоволенню, наступні пропозиції полтавців: 1) про скасування передбачених законом підтверджені планів маєтків, підготовлених губернською креслярською конторою; 2) про розстрочку платежів; 3) про скасування канцелярських зборів; 4) про зміну редакції заставної підписки; 5) про встановлення 5% капіталізації за визначення заставної вартості маєтку; 6) про надання права відділенням банку давати згоду на перехід усього маєтку від одного власника до іншого [11, 141].

Під впливом постійних скарг поміщиків на відсутність обігових коштів царський уряд на початку XX ст. зробив максимум можливого для задоволення фінансових потреб потомственого дворянства. Про це свідчать, зокрема, найвигідніші, у порівнянні з іншими іпотечними установами, умови кредитування, запропоновані Дворянським банком. Жоден інший банк Російської імперії, навіть головний із них – Державний банк, який,